

МҒТАР 06.71.57

<https://www.doi.org/10.62867/3007-0848.2024-4.08>

ӘӨЖ 338.48;

М.ГУРСОЙ¹, Б.СИЗДИКОВ²

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

(Қазақстан, Түркістан) E-mail. bagdaulet.sizdikov@ayu.edu.kz

**САРЫАҒАШ ЖӘНЕ КЕЛЕС АУДАНДАРЫНДАҒЫ АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ НЫСАНДАР
ЖӘНЕ КИЕЛІ ЖЕРЛЕРДІ ТУРИСТІК МАРШУРТҚА АЙНАЛДЫРУДЫҢ
МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ**

Аңдатпа. Мақалада Сарыағаш және Келес аудандарындағы археологиялық және киелі орындар жайында мәлімет келтірілген. Бұлардың хронологиясына аса мән беріліп бұл аймақтың туризм потенциалының жоғары екендігіне назар аударылған. Сарыағаш аймағындағы курорттық орындарға келген қонақтардың саяхаттайтын орындары, соның ішінде өлке тарихымен таныстыратын мұражайлардың тапшы екендігі тілге тиек етілген. Аймақта археологиялық және киелі орындарды туристік маршрутқа айналдыру арқылы өңірде туризм саласын одан әрі дамытудың мүмкін екендігі айтылған. Ең бастысы өлке тарихы мен таныстыратын орындарды дамыту арқылы өскелең ұрпақты отансүйгіштікке баулуға болатындығы баяндалған.

Кілт сөздер: Сарыағаш, Келес, киелі орындар, археологиялық жәдігерлер, Өлкетану.

Кіріспе

Туризм саласының бағыттары айтарлықтай көп. Қазіргі дамыған заманда әлем елдері туризм саласын дамытуды және осы сала арқылы өздерінің экономикасына пайда әкелуге тырысады. Әр бір ел өздерінің орналасқан географиялық жағдайы мен қоршаған ортасының мүмкіндіктері шеңберінде туризм дестинацияларын тиімді пайдануға көңіл бөледі. Осылайша қысқы туризм, медицина туризмі, конгресс туризмі, діни туризм, спорт туризмі, ойын сауық туризмі, балалар туризмі, іскерлік туризмі, мәдени туризм және т.б. көптеген туризм бағыттары дамып туризм саласына айналған.

Түркістан облысына қарасты аймақтарда жоғарыда аталған туризм бағыттарынан бөлек археологиялық және киелі орындар бойынша да туризм саласын дамытуға болады. Мақалада осы салалардың туризм саласына айналдырудың маңыздылығына тоқталмақпыз.

Мақаланың мақсаты Сарыағаш және Келес аудандарындағы археологиялық және киелі жерлер жайында мағлұмат беру, олардан туристік маршрутқа айналдырудың маңыздылығына тоқталу болып табылады.

Материалдар мен әдістер

Мақаланың зерттеу тәсілі дәстүрлі әдіске негізделген. Мақаланы жазу барысында

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:** Гурсой М., Сиздиков Б. Сарыағаш және Келес аудандарындағы археологиялық нысандар және киелі жерлерді туристік маршрутқа айналдырудың маңыздылығы // Bulletin of the International university of Tourism and Hospitality. –2024. – No2(4). –Б. 114–124. <https://www.doi.org/10.62867/3007-0848.2024-4.08>

***Cite us correctly:** Gursoj M., Sizdikov B. Saryagash zhane Keles audandaryndagy arheologiyalyq nysandar zhane kieli zherlerdi turistik marshurtqa ajnaldyrudyn manyzdylygy [Archaeological sites in Saryagash and Keles districts and the importance of turning sacred places into tourist marshurts] // Bulletin of the International university of Tourism and Hospitality. –2024. – No2(4). –Б. 114–124. <https://www.doi.org/10.62867/3007-0848.2024-4.08>

кітаптар мен мақалаларға шолу жасалып, тиісті мәліметтер легі жүйеленіп, аналитикалық тұрғыдан келтірілген.

Нәтижелер мен талқылау

Қазақстан Республикасының президенті Н.Ә.Назарбаев «Ұлы даланың жеті қыры» атты мақаласында «Уақыт пен кеңістіктің көкжиегі тоғысқан кезде ұлт тарихы басталады» [1] - деп атап көрсеткендей көне тарихымызды қайта жаңғырту мақсатында Түркістан облысының оңтүстік бөлігіндегі аймақта археологиялық қазба жұмыстарын жүргізу арқылы өткен тарихымызды қайта жандандыру мақсатында жұмыс жүргізсек деген алдымызда үлкен мақсат бар.

Сарыағаш Түркістан облысының оңтүстік бөлігіндегі әкімшілік аумақтық бөлік болып саналады. 1928 жылы Келес ауданы деп құрылған. 1939 жылдан Сарыағаш ауданы деп қайта құрылды [2, 563]. 2018 жылдың 5 маусымындағы президент жарлығымен Сарыағаш ауданынан Келес ауданы бөлініп шықты. Бұрынғы Сарыағаш ауданына қарасты Абай ауылы қазіргі таңда Келес ауданының орталығы болып бекітілді [3].

Дегенмен, біз бұл мақалада археологиялық нысандарды және киелі жерлерді бөліп жармастан «аймақтың археологиялық нысандары» және «аймақтың киелі жерлері» деген сияқты ұғымдармен қарастырамыз. Яғни «аймақтың» деген ұғым Сарыағаш пен Келес аудандарын бірге қамтитын ұғым ретінде қолданылады.

Ал енді, тақырыптың маңыздылығына келер болсақ, қазіргі таңда дамыған елдердің көпшілігі ішкі және сыртқы туризмнің дамуына аса көңіл бөледі. Туризм бір мемлекеттің байуына, сонымен қоса жергілікті халқтың әл-ауқатының жақсаруына зор ықпал етеді. Бірақ туризмді дамыту үшін көптеген жұмыстар атқарылуы тиіс. Айтар болсақ, біріншіден туристерге қарсы этика сақтау, сервис, сапалы қонақ үй және көңіл көтеретін орындар, шет елден келгендерді тарихымызбен таныстыратын нысандар мен мұражайлардың болуы шарт. Соңғысы өз кезегінде Қазақстандық жастардың тарихи санасын оятып, оларды Отансүйгіштікке тәрбиелейтіні сөзсіз. Яғни өскелең ұрпақ өткенін білмейінше болашаққа нық қадам жасай алмайды. Сондықтан да бұл тақырыптың осындай ғылыми ортада талқыға түсуінің өзі маңызды болып табылады.

Екіншіден аты аталған аудандарда жүргізілген археологиялық зерттеулер мен барлау жұмыстарының саны санаулы. Сол себепті. өлкетану музейлерін, экспозиция және тарихи көрмелер ұйымдастыру ісі ақсап тұр. Бұл өз кезегінде ауданның шипажайларына келген туристердің тарихи тұрғыдан біліктілігін арттыруға деген мүмкіндігін шектейді. Яғни, аймаққа келген қонақтардың тамақ ішетін асханадан басқа баратын орны жоқ десек те болады. Ал, Сарыағаш ауданы шипажайларымен танымал өлке болғандықтан жылына мыңдаған адам ауданға келіп демалып кетеді. Сондықтан аты аталмыш аудандарда қыдыратын тарихи жерлерді ашып, оларды туристік маршрутқа айналдыру кезек күттірмес мәселе. Бұл мақаланы жазудағы мақсатымыз, жоғарыда аталған мәселерді қозғау арқылы атқарылуы тиіс жұмыстарды көрсету және осы жұмыстар атқарылған жағдайда аудан халқына тигізер пайдасын көпшілікке паш ету болып табылады.

Мақалада алдымен аймақтың археологиялық нысандарына және киелі жерлеріне тоқталамыз. Осыдан кейін, аймақтағы археологиялық нысандар мен киелі жерлерін туристік маршрутқа айналдырудың маңыздылығы жайында сөз өрбітіп қорытынды жасауға тырысамыз.

Негізінен мақаламызда қарастырылып отырған аймақ археологиялық тұрғыдан өте аз зерттелген. Нәтижесінде, аймақтың палеолит, қола, ерте темір және орта ғасырлары

сырларын археологиялық қазба жұмыстары арқылы ашу және көпшілікке мұражайлар арқылы көрсету болып табылады. Сондықтан, көне дәуір жәдігерлеріне қазба жұмыстарын жүргізбей анықтап беру мәселесі қиындық туғызып отыр. Дегенмен, бұл мәселеге аймақта жүргізілген барлау жұмыстары және көршілес жатқан Ташкент қаласындағы археологиялық деректер арқылы жауап беруге тырысамыз.

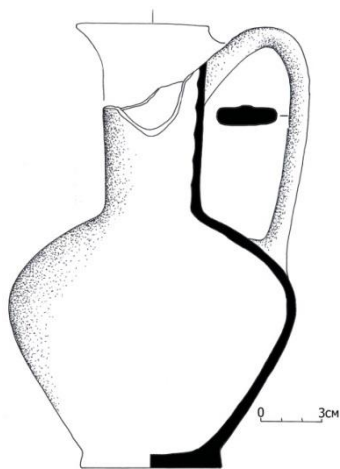
Алдымен ең ежелгі кезеңнен бастап айтар болсақ, қазіргі таңда біз зерттеп отырған аймақта палеолит дәуірінен бастап адамдардың қоныстанып өмір сүргендігі белгілі болып отыр. Себебі бұл кезеңдерді Ташкент облысы Бостандық ауданында табылған Оби-Рахмат атты палеолит дәуіріне жататын тұрақ дәлелдейді. Ғалымдар бұл тұрақтың жасын 50 000 жыл деп мерзімдеген. Сонымен қоса тұрақта табылған фаунаға қарап тұрақтың кезбе аңшылар тарапынан қолданылғандығын дәлелдеген [4, 7]. Демек, аты аталған тұрақтағы кезбе аңшылардың аң аулау маусымында оңтүстік өңірлерге, соның ішінде біз зерттеп отырған аймаққа да келіп ат басын тіреген болуы да әбден мүмкін.

Сонымен қоса археологиялық зерттеулер қола дәуірінде де осы аймақта адамдардың үздіксіз өмір сүріп өз мәдениеттерін қалыптастырғандығын дәлелдейді [5, 31].

Ал бертін келе, яғни б.з.б. II - б.з. V ғасырларында қаңлы мәдениеті дамып шарықтау шегіне жеткен. Аталмыш аймақта Қаңлы тайпаларына тиесілі қорымдар мен қоныс жайларды көптеп кездестіруге болады. Бұлардың қатарына Мыңтөбе, Қаратөбе т.б. жатады [6, 180]. Бұл ескерткіштер әлі күнге дейін толық зерттелмегендіктен аймақтың тарихы өз сырын ішіне бүгіп жатыр. Дегенменде Мыңтөбе қорымында 2017 жылы Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті Археология ғылыми – зерттеу институтының қызметкерлері зерттеу жұмысын жүргізіп құнды жәдігерлерді тапты. Тарқатып айтар болсақ шартты түрде №1-оба деп белгіленген үйіндіні қазбаға дейін лазерный тахеометрмен өлшегенде, диаметрінің 22,70 м, биіктігінің 4 м екендігі анықталды (1-сурет). Осыдан кейін обаны екі секторға бөлу үшін солтүстік шығыс – оңтүстік батыс бағыты бойынша ені 1 м жал қалдырылды. Жалдың оңтүстік бөлігі «А» жартысы, солтүстік бөлігі «Б» жартысы болып белгіленді. Қазба алдымен «Б» жартысында жүргізіле бастады. Қазба жұмыстары барысында 50 см тереңдіктен қатты кесек бөліктері анықталды. «Б» жартысында жүргізілген тазалау жұмыстары нәтижесінде қам кесек қаланған шеңбер тәріздес құрлыстың ізі анықталды. Осылайша шеңбер тәріздес құрлыстың жиегін бойлай тазалау жұмыстары жүргізілді. Нәтижесінде құрлыстың солтүстік батысқа қарай жалғасқан көлемі 3x4 м болып келетін қам кесектен қаланған бөлігі анықтала бастады. Қазба жұмыстары барысында, обаның орта нүктесінен шығысқа қарай 2,10 м, солтүстікке қарай 1,18 м қашықтықтан, обаның ең биік нүктесінен 0,25 м тереңде керамика сынықтары анықталды. Бұл керамика сынықтары 0,50 м тереңдікке дейін кездесіп отырды. Обаның ортасынан 0,50 м тереңде мойны ұзын, тұтқалы құмыра анықталды (2-сурет).

Сурет-3. Мыңтөбе қорымындағы сағанадан көрініс

Сурет-2. Сағанадан табылған құмыраның сызба

Ал, обаның орта нүктесінен 0,85 м тереңде көмір және күл қалдықтары анықталды. Сонымен қатар, обаның орта нүктесінен батысқа қарай 2,10 м, солтүстіке қарай 5,10 м қашықтықтан, 2,40 м тереңде керамика сынықтары анықталды. Тазалау жұмыстары 4 м дейін жалғысын тапты, нәтижесінде диаметрі шамамен 8 м болып келетін сағананың жартысы мен оңтүстік батысқа бағытталған дромосы толықтай аршылды. Осыдан кейін қазба жұмыстары «А» жартысына ойыстырылды. «А» жартысында да тазалау жұмыстары 4 м дейін жалғысын тапты, нәтижесінде сағананың екінші жартысы толықтай аршылды. №1 обада жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары нәтижесінде диаметрі 8 м, жалпы биіктігі 1,95 м болып келетін екі камералы сағана анықталды. Камераға кіру үшін екі дромос жасалған. Оңтүстік батысқа бағытталған дромостың аузы кесек және лаймен шегенделіп жабылған. Көлемі 3x4

м. Ені 0,40-0,50 м шамасында. Сағананың төменгі бөлігіне лаймен 0,45 м биіктікте платформа дайындалған. Мұның диаметрі 8 м. Қатты тағыздықтан тұратын платформаның үстіне 1 м биіктігінде айналдыра қам кесек өрілген. Қам кесектің арасына 0,10 м қалыңдығында лай салынып отырған. Камералар 2,5x2 м көлемінде. Камераның ішіндегі бос топырақ платформаға дейін тазартылды, нәтижесінде камераның қабырғаларына ойылған нишалардан жекелеген адам сүйектері (қол, аяқ, саусақ) табылды. Б жартысындағы камерада ешқандай табылым тіркелмеді.

Қазақстан территориясындағы сағаналардың ең алғашқы үлгілері 1893, 1949, 1951 жылдары Бөріжар қорымынан табылды. Деректерге қарағанда олар жер бетіне қам кесекпен төрт бұрыш пішінде салынған. Кейбір жағдайларда сағананың ішкі камерасында адамның қаңқа сүйектері табылған. Тәуелсіздік алғаннан кейінгі жылдары Бөріжар қорымында К.Байпаков, Е.Смагулов және А.Ержигитова сынды ғалымдар қазба жұмыстарын жүргізіп көптеген сағаналарды анықтады. Бұлар сол кездегі тұрғындардың жерлеу дәстүрін жаңғыртуға мүмкіндік беретін маңызды табылымдардың легін құрайды. Түркістан облысындағы ең үлкен қорымдардың бірі болып табылатын бұл қорымнан қазіргі кезге дейін жалпы 80-ге жуық сағана аршылып зерттелді [12].

Ал, 1970 және 1972 жылдары А.Г.Максимова Қаратаудың оңтүстік беткейіндегі Шаға елді мекенінің маңында орналасқан Шаға қорымында қазба жұмыстарын жүргізіп нәтижесінде №67-68, №75-76, №108 обалардан қам кесек және пахсадан салынған тік төрт бұрышты сағана қабірлерді анықтады. Бұлар бұрыштарымен дүниенің төрт тарапына қаратылған. Көлемі 4x5 м шамасында. Сағаналарды тұрғызуға 50x20-25x9-10 см, 40x25-30x5-10 см көлеміндегі кесектер қолданылған. Кіреберіс дромосы арка тәрізді. Сағаналардың едені немесе сәкілерінің беті лаймен сыланған. Көп жағдайда сағананың ішкі кеңістігінде немесе дромоста адамның жекелеген сүйектері табылды. Археологтардың пікірінше бір сағанаға жерленген мәйіт толықтай еті сүйегінен ажырып қаңқаға айналғаннан кейін орнына жаңа жерлеулер жүзеге асырылған. Бұрынғы сүйектер сағананың бір бұрышына жиналып қойылған немесе ыдысқа салынып құпия орынға қайта жерленген. Дегенмен №68 сағанада үш дана иттің бас сүйегі және дромоста *in situ* сақталған адам қаңқасы анықталды. Жалпы шағада қазылған сағаналардан бір дана ортасы тесік соғды монетасы, саз ыдыс және темірден жасалған жебе ұшы алынған болатын. А.Г.Максимова табылған заттарға қарай бұл жерлеулерді VII-VIII ғасырларға мерзімдеген [13, 8].

2002 жылы Е.Смагулов жетекшілігімен Оңтүстік Қазақстан археологиялық экспедициясы Сидак қорымындағы алты обада қазба жұмыстарын жүргізді. Нәтижесінде пахсадан салынған төртбұрыш пішінді сағаналар аршылды. Қазба барысында кейбір сағаналардың еденінде және сәкісінде шашылып жатқан жекелеген сүйектер анықталды. Тек №4 сағанада ғана адам қаңқасы *in situ* жағдайында кездесті. Сонымен қатар қоладан жасалған айна, аластау ыдысы және күмістен жасалған айылбас алынды. Е.Смагулов, табылған олжаларды Жетіасар мәдениетінің табылымдарымен салыстыра келе III-IV ғасырларға мерзімдеді [14, 129-130].

Қаңлылар қазақ халқының қалыптасуына ұйытқы болған тайпалардың бірі десек қателеспейміз. Тарихи деректер қаңлылардың Талас өзені аңғарын, Қаратаудың етектерін, Ташкент жазирасын, Сырдария, Қуандария және Жаңадария аймақтарын мекендегендігін жазады. Географиялық орналасуы мен өмір сүрген аймақтары көшпелі және отырықшы мәдениеттердің тоғысқан тұсына сәйкес келеді. Сондықтан қаңлы тайпалары қалалармен обалы қорымдарды біздерге мұра ретінде қалдырған. Обаларда жүргізілген зерттеу

жұмыстары қайтыс болғандардың катакомба және сағана қабірлерге жерлегендігін көрсетті. Ғалымдардың пікіріне қарағанда катакомбалар б.з.б. 1 - б.з. IV ғасырларына дейінгі аралықта қолданылса, сағаналар IV-VIII ғасырлар аралығында қолданылған. Бұл екі қабір түрінде атқарылған жерлеу жоралғыларының өзіндік ерекшеліктері бар. Катакомба қабірлерде қайтыс болған адамдар жер қойнауына салынса, жерлеудің екінші түрі бойынша жер бетіне салынған құрылыстарға салынған. Сағана қабірлердің функциясына байланысты Е.Смагулов «қолда бар материалдар сағаналардың қайтыс болған адамның мүрдесін біржолата жерлеуге арналған орын еместігіне, сондай ақ мұнда сүйектердің тұрақты сақталмағынына қатысты гипотеза жасауға итермелейді.....» деген тұжырымын келтіреді. Дегенмен сағаналарды зерттеген кезде олардың жер бетіне салынған құрылыс екендігін, ішіне жерленгендердің о дүниелік тарту таралғыларымен бірге жерленгендігін, сол кездің өзінде байлыққа көз салып, қаңқаны орнынан қозғаған қарақшылардың болғандығын және сағаналар аршылған қорымдарда әзірге асуариелердің табылмағандығын да ескерген жөн [12, 140].

2017 жылы №3 обадан катакомбалық қабір анықталған болатын. Қазбаға дейін №3-ші обаның диаметрі 13 м, биіктігі 1,70 м еді. Қазба жұмысы барысында дәстүрлі зерттеу әдісі қолданылды. Бұл бойынша обаның ортасына шығыс – батыс бағытында ені 35 см-лік жал қалдырылып екі секторға бөлінді. Обаның оңтүстік бөлігі А жартысы, солтүстігі Б жартысы деп белгіленді. Бастапқы кезде қазба жұмысы Б жартысында жүргізілді. Терендік реперлік нүктеден 1,70 м-ге жеткенде оба кесігінен үйіндінің үстіңгі қабаты 0,5 м шыммен көмкерілгендігі, ал шымның астыңғы бөлігі жер бетіне дейін сұр топырақтан тұратындығы, оба құрылысына ешқандай тас қолданылмағандығы анықталды. Дегенмен қазіргі жер беті деңгейінен ешқандай қабір дағы анықталмады. Осыдан кейін қазба жұмысы «А» жартысына ойыстырылды. Обаның бұл бөлігінен де ешқандай қабір дағы мен тонау ізі байқалмады. Осыдан кейін «А» жартысына шығыс-батыс бағыты бойынша ұзындығы 8,20 м, ені 1 м траншея салынып төмен қарай 2,40 м дейін қазылды. Траншеяның батыс басынан реперлік нүктеден төмен қарай 0,37 м теренде, ені 0,87 м келетін бос топырақ байқалды. Бұл бос топырақ кесік бетінен қарағанда төмен қарай екі метрге дейін жалғасып асты қатты сазды топыраққа айналды. Осыдан кейін бірінші траншеяның 1,10 м солтүстігіне, ұзындығы 6 м, ені 1 м келетін екінші траншея салынды. Екінші траншея төмен қарай 2,40 м-ге дейін қазылды. Нәтижесінде жалдың кесінді бетінен дромостың ізі айқындалды. Сонымен қатар, қазба жұмыстары барысында катакомбалық қабірдің оңтүстік шетінде жатқан 1-ші және 2-ші қаңқаның бас жағына қойылған қызыл ангобты, ілмек тұтқалы кішкентай (құты) гаршок анықталды. Қазба жүргізілген алаңқай тазаланғаннан кейін катакомбалық қабірдің ерекшелігі айқындала түсті. Камера шығыс, батыс бағытында жасалған. Оған оңтүстіктен траншея түрінде дромос түйіскен. Дромостың еденге дейінгі терендігі 1,65 м. Камераның көлемі 1,70x2,60 м шамасында. Аузы арқа тәрізді болса керек. Ені 0,85 м, биіктігі 0,70 м. Камерадан бастары шығысқа қаратылған бес қаңқа аршылды. Бұл қаңқалар оңтүстіктен солтүстікке қарай шартты түрде 1, 2, 3, 4 және 5- қаңқа деп белгіленді.

1-Қаңқа. Катакомбаның аузына басы шығысқа қаратылып шалқасынан созылықы қалыпта жатқызылған. Басы аздап оң жақ иығына қарай иілген. Бойы 1,60 м. Бас сүйегімен сол аяғы өте нашар сақталған. Оң қолы солтүстігіндегі 2-қаңқаның сол жағын бойлай созылып жатты. Бас жағына бір қызыл ангобты құты, екі ақ ангобты құмыра, бір қызыл ангобты табақ және осы табақтың ішіне бір тостақ, (моншақ, қола түтікше, ине) қойылған.

2-Қаңқа. 1-ші қаңқаның оң жағына шалқасынан созылықы қалыпта жатқызылған. Басы шығысқа қаратылған. Сол қолы жамбасының астына, оң қолы жамбас сүйегінің үстіне

орналастырылған. Қаңқаның бойы 1,50 м. Бас жағына тостақ және сырты аздап отқа күйген зооморф тұтқалы құты орнатылған (3-сурет). Аяқ жағынан бір дана темір жебе ұшы табылды.

3-Қаңқа. Бұл қаңқа шалқасынан жатқызылған. Басы шығысқа қаратылған. Оң иығы жанына қарай аздап қисая тартылған. Қаңқаның аяғы «Х» тәрізді айқастырылған. Оң қолы жанына созылып, сол қолы жамбас сүйегінің астына орналасқан. Бойы 1,70 м. Сақталуы нашар. Қаңқаның жанынан шеңбер пішінді жіңішке ақ түсті бұйым мен қоса оң қол саусағының ұшынан бір моншақ табылды.

4-Қаңқа. Шалқасынан жатқызылған. Басы шығысқа қаратылған. Қолдары жақсы сақталмаған. Бойы 1,50 м. Сол қолының жанынан темір пышақ қалдықтары және сопақ тастан жасалған (түйме?) кездесті.

5-Қаңқа. Өте нашар сақталғандықтан ұзындығын және жату қалпын анықтау мүмкін болмады. Дегенмен орнында сақталған бас және басқада сүйектерге қарап басының шығысқа қаратылып сол жанына жартылай бүгілгендігін болжауға болады. Қаңқаның жанынан екі асық табылды.

Ғалымдар зооморф тұтқалы керамикалардың ең еретелерін б.з.б. 1 ғасырға жатқызған. Б.з.б. 1 мыңжылдықтың екінші жартысында Сырдарияның төменгі ағысында пайда болған, содан кейін Сырдарияның ортаңғы және жоғарғы ағыстарына тарала бастаған деген пікірлер бар. Л. М. Левина, Төмпақасар қаласынан табылған зооморф тұтқалы керамиканы б.з.б. 1 мыңжылдықтың екінші жартысына мерзімдеген [15, 517-518]. Сондықтан №3 обаны б.з.б. 1 – б.з. 1 ғасырына жатқызуға болады.

Сурет-3. №3 обадан табылған саз ыдыстар

Жоғарыда келтірілген деректерден мынаны тұжырымдауға болады. №1 деп белгіленген обадан табылған сағана қабірді қазіргі кесенелердің алғашқы үлгісі ретінде қарастыруға болса керек. Олай болса қаңлы кезеңімен этнографиялық кезең арасында сабақтастық орнатуға мүмкіндік туындайды. Одан қала берсе жер бетіндегі мұндай ескерткіштерді ашық аспан астындағы мұражайға айналдыру арқылы өңірге туристерді тартуға болады. Ал, №3 обадан табылған материалдық заттар сол өңірде өлкетану музейін жасақтауға алғышарт бола алады. Осындай археологиялық зерттеулерді жүргізу арқылы Сарыағаш пен Келес өңірінің туризм әлеуеті одан әрі шарықтай түсетіндегі күмән туғызбайды.

Осы тұста орта ғасырлық төбелерді де айтпай кетуге болмас. Бұл жердегі орта ғасырлық төбелердің қатарына Аулиетөбе, Жүзімдік, Күлтөбе, Қаратөбе, Ақтөбе т.б. жатады.

Аты аталған төбелер барлау кезінде табылған керамикалар бойынша б.з. IV-XII ғасырлар аралығына мерзімделген [7, 218]. Болашақта бұл төбелерде зерттеу жұмыстары жүргізілген жағдайда қазақ тарихының көптеген ақтаңдақтарының жойылары сөзсіз.

Жоғарыда берілген мағлұматтар біз зерттеп отырған аймақтың сонау ежелгі кезден бастап адамдардың мекен еткен орындарының бірі екендігін көрсетіп қана қоймай, тарихи-археологиялық ескерткіштерге бай өлке екендігін де дәлелдейді. Осы ескерткіштердің бірқатары әр түрлі кезеңдерде зерттелсе де бұл әліде жеткіліксіз болып табылады.

Киелі жерлерге тоқталмас бұрын кие ұғымының нелермен астасып жатқандығын түсіндіре кетейік. Кие-бұл әр қазақтың өміріндегі салт-дәстүр, әдет-ғұрыппен қатар байланысқан тұрмыстық өмірімізбен қатар келе жатқан ұғым. Кие деген-табиғатта ағаш, тас, су, жан- жануарларда болуы мүмкін. Кие ұғымының қалыптасу мерзімін ертедегі адамдардың әлі де болса табиғаттың сырын шеше алмаған кезге дейін апарсақ болады. Ал кие мәнінің астарын тотемизм, фетишизм де қарастырса болады. Киелі орын – ол нақты географиялық нысан. Ол тау, жайылымдық, жер, көл, өзен, шатқал, асу, ежелгі қорым, төбе т.б. жерлер болуы мүмкін. Негізінен киелі орындарда түрлі ғұрыптық шаралар жасалады. Ашып айтар болсақ, қасиетті тау немесе ондаған жартас бетіне сурет салынған таңбалары бар нысандар ру-тайпалық иелік болуы да, тіпті байырғы уақыттан бері дәстүрлі түрде барша қауымның арғы-бергі аталары жерленген қорым немесе ол жыл сайын ас беріп, құрмет білдіретін орын болуы мүмкін. Киелі орындар туралы ұғым сол маңды қоныстай жайылған елдің таным-түсінігінде сол жердің қасиеті мен киелілігі танылып, көпшілікпен мойындалғаннан кейін ғана қалыптасқан [8, 14].

Қазақ халқы әрқашан «дала» ұғымын қадірлеп құрмет тұтқан. Еліміздің дархан даласы ерекше тарихи оқиғаларға толы. Оларды комплексті түрде зерттеу керек. Өйткені барлығы өсіп келе жатқан ұрпақ үшін өте қажетті дүниелер. Біз зерттеп отырған аймақ киелі жерлерге өте бай. Құркелес пен Келес өзендерінің бойларындағы кең даланың төсінде әулие адамдардың іздері қалған жерлер, бұрыннан бері аңыз әңгімелерде орын алып келеді [9].

«Туған жерге, оның мәдениеті мен салт-дәстүріне айрықша іңкәрлікпен атсалысу – шынайы патриотизмнің маңызды көріністерінің бірі. Бұл, кез келген халықты әншейін біріге салған қауым емес, шын мәніндегі ұлт ететін мәдени-генетикалық кодының негізі» деп [10], - Елбасы бұрынғыдай тарихи тәжірибе мен ұлттық дәстүрлерге немқұрайлы қарамау қажеттігін атап кетті.

Қазіргі таңда, осы мақсатқа сәйкес еліміздің барлық аймақтарынан 100 киелі орынды анықтау жұмыстары жүргізіліп келеді. Біз қарастырып отырған аймақта мұндай тарихи орындарды көптеп кездестіруге болады. Бұл орындар отаршылдық саясат ықпалымен ескерусіз қалды десек артық айтпаған болармыз. Бүгінде сондай киелі жерлерді қалпына келтіру жұмыстары қолға алынып отыр. Заманында қадірі дұрыс бағаланбаса да, тәуелсіздігімізді алғаннан кейін рухани құндылықтарды жаңғыртуға мүмкіндік туды. Сондықтан әулиелеріміздің, ақындарымыздың, батырларымыздың ел тарихындағы қасиет дарытқан жандар екендігін терең ұғынып, білуге жетелейтін мәдени-көпшілік шараларды көбейтуіміз қажет [9]. Ұлттық мәдениетіміздің озық үлгілерін іріктеп, әртүрлі жолмен - насихаттау қажеттігін міндеттеген Елбасы: «Әлемге қанат жайған жат идеологияларға біз ұлттық құндылықтарымыз арқылы ғана төтеп бере аламыз» [10] деп атап көрсетті. Осы ретте Келес ауданының аумағында «Ердәуіт баба», «Шәймерден ата», «Сексек ата», «Жабай ата», «Ыса ата», «Ет жемес ишан ата», «Кесек атар», «Бір шейіт» сынды әулиелер жатқан киелі орындар бар [9]. Бұл орындар біздің ұлттық құндылығымыз. Өскелең ұрпағымыздың

тәрбиешісі. Ұлтымыздың атын әлемге әйгілі ететін мәдени мөр таңбамыз және бой тұмарымыз болып табылады. Сондықтанда осындай орындарымызға көптеп көңіл бөлуіміз керек.

Қорытынды

Қорыта келе, қарастырылып отырған аймақта археологиялық нысандар мен киелі орындарының көп екендігін көруімізге болады. Бұл орындар әлі күнге дейін толық зерттеліп насихатталмай отыр. Жоғарыда да атап өткеніміздей аймақта қаңлы кезеңіне жататын қорымдар көптеп кездеседі. Ежелгі кезде адамдардың өмірден өткен туыстарын бет алды жерге жерлемегендігін ескерсек, сонда біз аймақтың қаншалықты киелі жер екендігін түсінеміз. Ең маңыздысы, зерттеу жұмыстары қолға алынып археологиялық нысандарда ашық аспан асты мұражайлар және киелі жерлерге экскурсиялар ұйымдастырылу қажет. Өйткені, Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрлігі статистика комитеті жүргізген санағына жүгінсек Сарыағаш ауданына 2017 жылы келген туристердің саны 53911 адамды [11] құрайды екен. Бірақ, бұл жерде дем алушылардың барып сусынданатын «ұлттық құндылықтар бұлағы» кенжелеп тұр. Осы жағдай қолға алынса, яғни археологиялық немесе киелі жерлер туристік маршрутқа айналдырылса жастарымызды Отансүйгіштікке, салт-дәстүрімізді құрметтеуге баулып қана қоймай, аймақ халқының әлеуметтік жағдайының жақсаруына да оң әсер ететіндігі шүбәсіз болары анық.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Назарбаев Н. Ұлы даланың жеті қыры // Ана тілі газеті . - 2018. - 22-28 қараша . - Ст. №48 (1462)
2. Президент ОҚО-да жаңа екі аудан құру туралы қаулыға қол қойды // egemen.kz URL: <https://article/169962-prezident-oqo-da-dganha-eki-audan-quru-turaly-qaulygha-qol-qoydy> (дата обращения: 06. 06. 2018).
3. Деревянко А.П., Исламов У.И., Кривошапкин А.И., Колобова К.А., Фляс Д. Страницы истории древней культуры Узбекистана // Тошкент шахрининг 2200 йиллик юбилейига бағишланган Халқаро илмий конференция материаллары. . - Ташкент: «Фан» , 2009. - С. 7-16.
4. Баратов С.Р. К древнейшей истории населения Ташкентского оазиса и бассейна Сырдарьи // Тошкент шахрининг 2200 йиллик юбилейига бағишланган Халқаро илмий конференция материаллары. - Ташкент: «Фан» , 2009. - С. 7-16.
5. Сиздиқов Б., Гурсой М. Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» бағдарламасы аясында «Мыңтөбе қорымында» жүргізілген археологиялық зерттеулер // Жаңа формация кәсіптік білім берудің өзекті мәселелері атты VI дәстүрлі Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференцияның материалдары. . - Түркістан: Тұран, 2018
6. Мергенов Е.Т., Нургалиев Р.Н. Свод памятников истории и культуры и Казахстана. - Алма-Ата : Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1994. - 368 б.
7. Исаев О. Келес даласы // Ана тілі газеті . - 2017. - Қыркүйек 14. - м. 7
8. Назарбаев Н. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру // Егемен Қазақстан газеті. - 2017. - 18 сәуір . - м. №11 (3197)
9. Байпаков К.М., Смагулов, Е.А., Ержигитова, А.А. Раннесредневековые некрополи Южного Казахстана. - Алматы: Баур, 2005. - 224 б.

10. Максимова А.Г. Отчет о работе Южно-Каратауского курганного отряда Отрарской археологической экспедиции 1969 г // А.Х.Марғұлан атындағы Археология институтының архив материалдары. . - 1969. - №Дело 1117. - б. 8-11.

11. Смагулов Е.А. Наземные склепы Борижарского могильника // А. Қазақстан археологиясының мәселелері. 3 – ші шығарылым. Ғылыми мақалалар жинағы. . - Алматы: Баур, 2011. - б. 584.

12. Левина Л.М. Исследования в Джетыясарском урочище // Археологические открытия 1976 года. . - 1977. - №8. - б. 517-518.

REFERENCES

1. Nazarbaev N. Ūly dalanyñ jeti qyry [Seven facets of the Great Steppe] // Ana tılı gazetі . - 2018. - 22-28 qaraşa . - St. №48 (1462)

2. Prezident OQO-da jaña eкі audan qūru turaly qaulyǵa qol qoidy [President signed decree on creation of two new districts in South Kazakhstan region] // egemen.kz URL: <https://article/169962-prezident-oqo-da-dganha-eki-audan-quru-turaly-qaulygha-qol-qoydy> (data obraşenia: 06. 06. 2018).

3. Derevānko A.P., İslamov U.İ., Krivoşapkin A.İ., Kolobova K.A., Flās D. Srtanisy istorii drevnei kŭltury Uzbekistana [Pages of the history of ancient culture of Uzbekistan] // Toşkent şahrining 2200 iillik iubileiiga baǵışlangan Halqaro ilmi konferensia materiallary. . - Taşkent: «Fan», 2009. - S. 7-16.

4. Baratov S.R. K drevneişei istorii naselenia Taşkentskogo oazisa i basseina Syrdäri [To the ancient history of the population of the Tashkent oasis and the Syrdarya basin] // Toşkent şahrining 2200 iillik iubileiiga baǵışlangan Halqaro ilmi konferensia materiallary. . - Taşkent: «Fan», 2009. - S. 7-16.

5. Sizdikov B., Gursoi M. Elbasy N.Ä.Nazarbaevtyñ «Bolaşaqqa baǵdar: ruhani jañǵyru» baǵdarlamasy aiasynda «Myñtöbe qorymynda» жүргизілген archeologialyq zertteuler [Archaeological research carried out in the "myntobe necropolis" within the framework of the Nazarbayev program "Bolashak bagdar: Ruhani zhangyru"]// Jaña formasia käsıptık bilim berudiñ özecktı mäseleleri atty VI дәstürlı Halyqaralyq ğylymi-täjribelik konferensianyñ materialdary. . - Türkıstan: Tūran, 2018

6. Mergenov E.T., Nurgaliev R.N. Svod pamätnikov istorii i kŭltury i Kazahstana.[A set of historical and cultural monuments and Kazakhstan.] - Alma-Ata : Glavnaia redaksia Kazahskoi sovetskoi ensiklopedii, 1994. - 368 b.

7. İsaev O. Keles dalasy [Keles steppe] // Ana tılı gazetі . - 2017. - Qyrküiek 14. - m. 7

8. Nazarbaev N. Bolaşaqqa baǵdar: ruhani jañǵyru [Looking to the future: modernization of public consciousness] // Egemen Qazaqstan gazetі. - 2017. - 18 säur . - m. №11 (3197)

9. Baipakov K.M., Smagulov, E.A., Erjigitova, A.A. Rannesrednevekovye nekropoli İujnogo Kazahstana.[Early Medieval necropolises of Southern Kazakhstan] - Almaty: Baur, 2005. - 224 b.

10. Maksimova A.G. Ochet o rabote İujno-Karatauskogo kurgannogo oträda Otrarskoi archeologicheskoi ekspedisii 1969 g [Report on the work of the South Karatau kurgan detachment of the Otrar archaeological expedition in 1969] // A.H.Marǵūlan atyndaǵy Arheologia institutynyñ arhiv materialdary. . - 1969. - №Дело 1117. - S. 8-11.

11. Smagulov E.A. Nazemnye sklepy Borijarskogo mogilnika [Ground-based crypts of the Borizhar burial ground] // A. Qazaqstan arheologiasynyñ mäseleleri. 3 – şı şyğarylym. Ğylymi maqalalar jinaǵy. . - Almaty: Baur, 2011. - S. 584.

12. Levina L.M. İssledovania v Jetyasarskom urochişe [Research in the Dzhetyasarsky tract] // Arheologicheskie otkrytia 1976 goda. . - 1977. - №8. - b. 517-518.

М.Гурсой

PhD, доктор, доцент. Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Археология ғылыми-зерттеу институты. Түркістан қ.

E-mail. muzaffer.gursoy@ayu.edu.kz
<https://orcid.org/0000-0003-1042-5697>

Б.Сиздиков

²PhD, доктор, доцент. Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Археология ғылыми-зерттеу институты. Түркістан қ.

E-mail. bagdaulet.sizdikov@ayu.edu.kz
<https://orcid.org/0000-0001-8115-5810>

15.05.24 ж. баспаға түсті.

22.05.24 ж. түзетулерімен түсті.

25.06.24 ж. басып шығаруға қабылданды.

M. GURSOY¹, B. SIZDIKOV²

Khoja Ahmed Yasawi international Kazakh-Turkish university
(Kazakhstan, Turkestan) E-mail. bagdaulet.sizdikov@ayu.edu.kz

ARCHAEOLOGICAL SITES IN SARYAGASH AND KELES DISTRICTS AND THE IMPORTANCE OF TURNING SACRED PLACES INTO TOURIST MARSHURTS

Abstract. *The article provides information about archaeological and sacred sites in Saryagash and Keles districts. Special attention is paid to the chronology of these events and the high tourism potential of this region. It is noted that there is a shortage of places for visiting resorts in the Saryagash region, including museums that introduce the history of the region. It is noted that it is possible to further develop the tourism industry in the region by turning archaeological and sacred sites into tourist marshurts. The main thing is that through the development of the history of the region and the places of its presentation, it is possible to instill patriotism in the younger generation.*

Keywords: *Saryagash, Keles, sacred sites, archaeological artifacts, Local History.*

М. ГУРСОЙ¹, Б. СИЗДИКОВ²

Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казахстан, Туркестан) E-mail. bagdaulet.sizdikov@ayu.edu.kz

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ОБЪЕКТЫ САРЫАГАШСКОГО И КЕЛЕССКОГО РАЙОНОВ И ВАЖНОСТЬ ПРЕВРАЩЕНИЯ САКРАЛЬНЫХ МЕСТ В ТУРИСТИЧЕСКИЙ МАРШУРТ

Аннотация. *В статье приводятся сведения об археологических и сакральных местах Сарыагашского и Келесского районов. Особое внимание уделялось хронологии этого региона. Отмечается, что посетителей курортных мест Сарыагашского региона не хватает, в том числе музеев, которые знакомят с историей края. Отмечается, что дальнейшее развитие сферы туризма в регионе возможно путем превращения археологических и сакральных мест в туристический маршрут. Главное, чтобы через развитие истории края и презентационных мест можно было приобщить подрастающее поколение к патриотизму.*

Ключевые слова: *Сарыагаш, Келес, сакральные места, археологические артефакты, Краеведение.*